

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.12>
УДК 1(091) (477)

Ігор ОЛЕКСИН,

доцент кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету
фізичного виховання і спорту України,
кандидат філософських наук, доцент,
Київ, Україна

Igor OLEKSYN,

Associate Professor
at Social and Humanitarian Disciplines Department,
National University of Ukraine
on Physical Education and Sport,
PhD of Philosophy, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: igoroleks@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6650-627X>

Наталія СОКОЛОВА,

доцентка кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету
фізичного виховання і спорту України,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

Nataliia SOKOLOVA,

Associate Professor
at Social and Humanitarian Disciplines Department,
National University of Ukraine
on Physical Education and Sport,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: sokolik_n@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5393-8567>

Викладання філософії в Харківському університеті 19 — початку 20 ст. (за спогадами студентів)

У статті висвітлено особливості викладання філософії в Харківському університеті впродовж 19 — початку 20 ст. на основі спогадів студентів. Використання цього історичного досвіду сприятиме вирішенню нагальних проблем оптимізації курсів гуманітарного циклу й сьогодні у сфері вищої освіти. Встановлено, що саме Харківський університет став центром розвитку філософської науки в Україні. Зусиллями громадських діячів вдалось запросити на посаду професора новоствореної кафедри уможливної і практичної філософії вихованця німецької школи Йоганна Шада. Його зусилля щодо розбудови кафедри, прогресивність поглядів науково-педагогічних працівників налякали владу й призвели спочатку до формування лояльного до режиму викладацького складу, а згодом до ліквідації кафедри філософії. Лише з 1870-х рр. Харківський університет міг надавати вихованцям належну філософську освіту.

Ключові слова: філософія, студент, спогади, Харківський університет, викладацький склад.

Teaching Philosophy at Kharkiv University in the 19th — Early 20th Century (according to students' recollections)

The article highlights the peculiarities of teaching philosophy at Kharkiv University in the 19th and early 20th according to students' recollections. Gaining this historical experience will contribute to solving the urgent problems of optimising humanities courses in higher education today. It is found out that Kharkiv University became the centre of development of philosophical science in Ukraine. Through the efforts of public figures, it was possible to invite Johann Schad, a graduate of the German school, to become a professor of the newly created Department of Speculative and Practical Philosophy. His efforts to develop the department and the progressive views of the academic staff alarmed the authorities resulting in the formation of a faculty subservient to the regime, decrease in the level of teaching of philosophical disciplines, and subsequently, the dissolution of the Department of Philosophy. The main emphasis in the professional training of students is placed on historical disciplines, primarily the study of Russian history. It was only in the 1870s that Kharkiv University was able to provide its students with a proper philosophical education. The analysis of students' recollections of the institution shows the popularity of philosophy courses and the respect of students for the teaching staff. At the beginning of the twentieth century, with the permission of the government, student clubs were established. Unfortunately, the level of popularity of philosophical circles was low due to the chauvinistic views of their leaders. Nevertheless, it was found that thanks to the efforts of the academic staff of Kharkiv University, Ukrainian philosophical thought is being formed and popularised abroad.

Key words: philosophy, student, recollections, Kharkiv University, teaching staff.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024
© Олексин І., Соколова Н., 2024

Цивілізаційний поступ України в умовах інформаційного суспільства неможливий без реформування й модернізації системи освіти. Фахівці наголошують на необхідності оптимізації кількості дисциплін в середній і вищій школах. У цьому дискурсі важливо приділяти належну увагу не лише природничим наукам, а й гуманітарним, зокрема філософії. Саме філософія сприяє світоглядній орієнтації людини, формує методологію наукового пізнання. На жаль, тенденція до скорочення гуманітарного блоку в освіті все частіше прослідковується в риторичі деяких вітчизняних освітян і можновладців. Допускати цього не можна, особливо в умовах протистояння України інформаційній пропаганді з боку країни-агресорки Росії. З огляду на це, актуальності набуває дослідження історичного досвіду викладання філософії як навчальної дисципліни на прикладі Харківського університету модерної доби.

У сучасній українській історичній науці тематика університетської освіти є досить актуальною. Однією з найґрунтовніших робіт, присвячених викладанню філософії в Харківському університеті дореволюційної доби, є монографія Володимира Абашника. Автор детально аналізує філософські погляди та науковий доробок викладачів університету⁸². Історичний екскурс із викладання філософії в Харківському університеті від моменту заснування навчального закладу і до сьогодення представлений в монографії Ігоря Шудрика⁸³. Проблема заповнення навчальної дисципліни «Логіка» в університеті присвячена стаття Олени Юркевич⁸⁴. Слід відзначити й роботу Лідії Дениско та Олени Мошинської, що стосується особливостей формування філософської науки і освіти на Слобожанщині⁸⁵. Становленню науки в Харківському університеті в перших десятиліттях його існування приурочено статтю Володимира Греченка, де автор робить акцент на внеску вчених у розвиток історико-правових дисциплін⁸⁶. Утім поза увагою дослідників залишились спогади вихованців Харківського універ-

ситету, на основі яких і зроблено спробу оцінити педагогічну діяльність викладачів філософських дисциплін.

Метою статті є висвітлення викладання філософських курсів в Харківському університеті впродовж 19 — початку 20 ст. очима студентів.

У 1804 р. за сприяння громадського діяча Василя Каразіна відкрито Харківський університет — перший вищий світський навчальний заклад Наддніпрянської України. Згідно Статуту 1804 р. в університеті функціонували 4 відділення: моральних та політичних наук, фізичних і математичних наук, лікувальних чи медичних наук, словесних наук⁸⁷. Слід наголосити, що В. Каразін, враховуючи досвід західноєвропейських університетів, планував відкриття філософського факультету. Про це свідчить зміст листа Василя Назаровича до протоієрея Фотія від 2 травня 1802 р., де зазначається, що в університеті мало бути 4 факультети: філософський, юридичний, медичний та богословський⁸⁸. Однак ця пропозиція була відкинута. Дозволили лише відкриття кафедри умоглядної й практичної філософії.

Фахова підготовка студентів відділення моральних і політичних наук передбачала викладання дисциплін філософського спрямування на всіх 4-х курсах навчання. Так, студенти I курсу вивчали логіку та риторичу, II-го — філософію й риторичу, III-го та IV-го — історію філософії. З 1811 р. постановою ради факультету філософія як обов'язкова навчальна дисципліна запроваджується на відділенні словесних наук, з 1829 р. затверджується трирічний термін її вивчення. У 1816 р. практичні заняття з логіки вводяться для здобувачів наукових ступенів.

У 1804 р., за рекомендаціями Йоганна Гете та Фрідріха Шиллера, на посаду професора теоретичної та практичної філософії з зарплатнею у розмірі 2 400 талерів запрошено німецького вченого Йоганна Баптиста Шада⁸⁹. Науковець позиціонував себе як прибічника німецької філософської школи, якому вдалось розробити власну систему на основі примату практичної філософії (філософії свободи) стосовно теоретичної філосо-

⁸² Абашник В. А. Харьковская университетская философия (1804–1920). Харьков : Бурун і К, 2014. Т. 1. 750 с.

⁸³ Шудрик І. О. Історія філософської думки в Харківському університеті. Харків, 2013. 318 с.

⁸⁴ Юркевич Е. Н. Логика как наука и образовательная дисциплина в истории Харьковского университета. *Філософські перипетії. Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія : філософія*. Харків, 2004. № 623. С. 43–53.

⁸⁵ Дениско Л. Н., Мошинська Є. Ю. Історичні перипетії філософської освіти на Слобожанщині. *Медиа и философия: грани взаимодействия : монографія* / под ред. Л. Н. Дениско, С. А. Заветного. Харьков, 2017. 258 с.

⁸⁶ Grechenko, V. (2020). The contribution of Kharkiv University scientists to the development of historical and legal science (first half of the XIX century). *History of Science and Technology*. 10(2). P. 293–303. <https://doi.org/10.32703/2415-7422-2020-10-2-293-303>.

⁸⁷ Устав Императорского Харьковского университета. *Периодическое сочинение об успехах народного просвещения*. Санкт-Петербург : Имп. Акад. наук, 1805. № 10. С. 231–232.

⁸⁸ Мамалуй О. О. З п'ятої спроби (Кафедра теоретичної і практичної філософії та створення філософського факультету у Харківському університеті). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філософія. Філософські перипетії*. 2009. Вип. 41. № 877. С. 293–310.

⁸⁹ Зеленогорский Ф. А. Ив. Г. Шад, бывший профессор философии в Харьковском университете (1804–1817): (биография). Харьков : в Университетской типографии, 1896. С. 16.

фії (філософії істини). Прибічник прогресивних поглядів на територіальне верховенство держави та щодо прав народів на самовизначення, Й. Шада відстоював ідею заборони експансійних війн.

За період викладацької діяльності в Харківському університеті (1804–1816 рр.) Й. Шада викладав курси із практичної філософії (моральна філософія та природне право), історії філософії, теоретичну філософію (прикладна логіка і метафізика), психологію, етику латинською мовою. Фахова підготовка студентів під керівництвом професора не зводилась виключно до лекційного курсу. Будучи прибічником класичної традиції проведення диспутів, він запровадив практичні заняття у формі бесід латинською мовою⁹⁰. Особливу увагу Й. Шада приділяв фаховій підготовці студентів. Професор доклав зусиль щодо формування студентських наукових гуртків, де як викладачі, так і студенти могли презентувати доповіді та брати участь у обговоренні. У 1815 р. Й. Шада виступив з власною доповіддю перед членами Товариства наук при Харківському університеті⁹¹. На жаль, постійний контроль керівництва над роботою гуртка та досить пасивна діяльність молоді призвела до самоліквідації товариства в 1829 р.

На думку Дмитра Багалія, Й. Шада як людина «великого та самостійного розуму» чудово володів стилями рідної німецької та латинської мов. Серед когорти викладацького складу університету його вирізняла непереможна логіка світлого розуму й пристрасне викладання матеріалу⁹². Професор користувався повагою студентів, про що свідчать спогади одного з вихованців навчального закладу Василя Масловича, який ставить Й. Шада вище інших викладачів. Колишній студент обурений його усуненням з посади через донос професора Антона Дегурова зі звинуваченнями учнів Шада П. Ковалевського та І. Гриневича у плагіаті⁹³. Справжню причину звільнення слід вбачати в раціоналізмі та критичному ставленні викладача до християнської релігії та моралі, які були визнані шкідливими для студентів⁹⁴. Йоганна Шада вислали за кордон, де він продовжив викладацьку діяльність у Берлінському та Єнському університетах. Навіть після звільнення професора в університеті довгий час популярними зали-

шались перекази про його чудові лекції з філософських предметів⁹⁵.

Як зазначає І. Шудрик, з від'їздом професора Й. Шада філософія припинила своє існування в Харківському університеті. У виші, окрім Андрія Дудровича, не залишилось філософів-професіоналів. Іноземці після скандалу з І. Шадом не мали бажання приїздити до Харкова.

Місце Й. Шада на кафедрі посів його учень, майбутній ректор Харківського університету А. Дудрович. Лекційний курс професора спирався на праці німецьких класиків. Прибічник божественної теорії походження світу, Андрій Іванович користувався повагою серед студентської молоді. Як і вчитель, А. Дудрович сприяв роботі студентських наукових гуртків. Професор став одним із керівників студентського «Товариства любителів вітчизняної словесності», яке спромоглося видавати твори своїх членів.

Андрій Іванович викладав логіку, етику, історію філософії. На думку колишнього вихованця Харківського університету Л. Ничпаєвського, А. Дудрович мало чим поступався своєму попереднику: «Не зовсім правильна дикція, відносно вимови і наголосу деяких слів, винагороджувалась надзвичайним натхненням: мова його текла тихим рівним струмком, а інколи перетворювалась в бурхливий із каскадами потік; чудова, надзвичайно рухлива, фізіономія професора виражала ступінь співчуття його наведеним ідеям»⁹⁶.

Серйозне ставлення викладача до змісту лекцій робило їх популярними та надихали студентів до старанного конспектування. Один із випускників Харківського університету наголошував, що лекції професора А. Дудровича «були показовими у свій час». Викладач практикував надання студентам власних записок лекцій з їх коротким змістом, але, як зазначає студент Н., вони не містили й частини матеріалу, який викладався під час лекції⁹⁷.

Л. Ничпаєвський у спогадах наголошує на упередженому ставленні студентів до Андрія Івановича через підозру в причетності професора до справи про звільнення І. Шада. Однак інші вихованці Харківського університету, навпаки, стверджують, що студенти «любили лагідного

⁹⁰ Чубинский М. П., Багалей Д. И. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков : Тип. Печатное Дело, 1908. С. 19.

⁹¹ Иванов Е. М. Общество наук при Харьковском университете (1812–1829 гг.). Харьков, 1911. С. 31.

⁹² Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета. Т. 2. Харьков, 1904. С. 52.

⁹³ Єрофіїв І. Ф. Харківські спогади В. Г. Масловича. *Записки історично-філологічного відділу*. К., 1927. Кн. XIII–XIV. С. 74.

⁹⁴ Багалей Д. И. Удаление профессора И. Е. Шада из Харьковского университета : (материалы для биографического словаря профессоров Харьковского университета). Харьков : Паровая тип. и литография Зильберберг, 1899. С. 3.

⁹⁵ Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете, 1823–1829 годы / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*: У 2 тт. / Укл.: Б. П. Зайцев та ін. Харків, 2011. Т. 1. С. 64.

⁹⁶ Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете... С. 64.

⁹⁷ Из воспоминаний студента Н. / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 111.

та благодушного професора»⁹⁸. Під час хвороби А. Дудровича молодь замовила молебень за одужання хворого. Студент Н. згадує зворушливу картину, коли багаточисельна сходка на колінах старанно молилась за здоров'я викладача. Після смерті Андрія Івановича на кошти професорсько-викладацького складу та студентів на його могилі був встановлений пам'ятник з епітафією «Так вчив, як жив»⁹⁹.

З 1831 до 1834 р. посаду ординарного професора кафедри філософії обіймав Федір Чанов. Колишній поліцейський наглядач, вчитель Ярославського Демидівського училища, згодом директор училищ Слобідсько-Української губернії, як зазначає Г. Шпет, відповідав державним, але не фаховим вимогам, тому що викладав предмет, якого не знав¹⁰⁰. Призначення попечителем навчального округу Володимиром Філатьєвим на посаду професора уможливило та практичної філософії Харківського університету Ф. Чанова викликало обурення у студентської спільноти, про що наголошує один із випускників закладу¹⁰¹. Ф. Чанов, за відсутності належної фахової підготовки, не міг забезпечити викладання предмета на належному рівні. Його обіцянки керуватися у викладанні курсу досвідом попередників — Й. Шада та А. Дудровича — залишались невиконаними через нерозуміння сутності праці цих науковців¹⁰². Єгор Гордеєнко згадував, що зранку професор читав лекції, одягнувши халат і накинувши зверху шинель. Під час виступу постійно користувався записками А. Дудровича. Його манера викладання, а говорив він дуже тихо, не давала можливості почути розповідь навіть тим студентам, які сиділи в першому ряду¹⁰³. Студенти масово прогулювали заняття Федора Федоровича. Лише одиниці «не пропускали лекції Чанова»¹⁰⁴.

Випускник Харківського університету Микола Костомаров, який у спогадах зазначав, що в роки його навчання професорські кафедри обіймали бездарні люди, зі зневагою згадує Ф. Чанова. Характеристика професора зводиться до одного речення: «Філософію викладав якийсь Чанов, колишній приватний пристав»¹⁰⁵. Через фахову

некомпетентність Ф. Чанов був змушений перевестись на місце інспектора Рішельєвського лицю в Одесі.

За наказом попечителя В. Філатьєва, ад'юнктом Ф. Чанова став випускник богословського факультету Дерптського університету Йосип Гренберг, який з 1828 р. викладав у Харківському університеті німецьку мову. Як згадує один із випускників університету, під час заміщення посади на кафедрі філософії від кандидата Й. Гренберга вимагався лише захист магістерської дисертації з філософії. Студент став свідком цього захисту. За присутності В. Філатьєва опоненти унікали значної критики роботи Йосипа Івановича, котрий на питання відповідав заученими фразами, які інколи не стосувалися теми. Автор спогадів сумнівається у наявності в ад'юнкта кандидатського ступеня¹⁰⁶.

Після ганебного захисту Й. Гренберг розпочав викладання антропології, етики, логіки та психології за конспектами Ф. Чанова. Студенти вкрай негативно відгукувалися про його заняття. Так, Степан Геєвський сприймав лекції з логіки та етики Йосипа Івановича як можливість розважитись під час освітнього процесу. Ад'юнкт, який завжди запізнявся на 20 хвилин, майже не володів російською мовою. Ані слухачі, ані сам викладач не розуміли значення слів останнього, тому часто речення лектора залишались незакінченими. Щоб вийти з неприємної ситуації, Й. Гренберг вибачався та заявляв, що не може пояснити. Така поведінка викладача викликала голосний сміх у присутніх на занятті студентів¹⁰⁷.

Дмитро Хрущов, обурений рівнем викладання Й. Гренберга, який читав у нього курс з психології, назвав останнього ідіотом. Він жалівся декану факультету на неможливість і безглуздість підготовки до екзамену за конспектами Йосипа Івановича. Ректор університету Володимир Цих порадив студенту готуватись за іншим підручником, що дало можливість скласти екзамен з відмінним результатом¹⁰⁸.

Завдяки анонімній записці на ім'я міністра освіти, де зазначалось, що Й. Гренберг не володіє

⁹⁸ Боровиковский И. И. Воспоминания о Полтавской гимназии и Харьковском университете за полстолетия назад / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 96.

⁹⁹ Из воспоминаний студента Н... С. 112–113.

¹⁰⁰ Шпет Г. Очерк развития русской философии. Т. I. Москва, 2008. С. 149–150.

¹⁰¹ Из воспоминаний студента Н... С. 117.

¹⁰² Там само. С. 149.

¹⁰³ Гордеенко Е. С. Материалы к истории Харьковского края / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 133.

¹⁰⁴ Геевский С. Л. Из биографии (1813–1862) / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 153.

¹⁰⁵ Костомаров Н. И. Студенчество и юность, первая литературная деятельность / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 178.

¹⁰⁶ Из воспоминаний студента Н... С. 117–118.

¹⁰⁷ Геевский С. Л. Из биографии (1813–1862)... С. 139–140.

¹⁰⁸ Хрущов Д. П. Из воспоминаний / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 167–168.

філософськими знаннями і не має належної фахової підготовки, викладач був змушений залишити Харківський університет. За інформацією одного зі студентів, після підвищення В. Філатьєва до посади сенатора Й. Гренберг опинився в Санкт-Петербурзі¹⁰⁹.

Наступником Ф. Чанова став випускник Харківського університету, великий прихильник «світу ідей» Платона Матвій Протопопов. Бездарний вчений і викладач, дотягнув, як зазначає Густав Шпет, харківську філософію до її вигнання з університетів взагалі¹¹⁰.

Абсолютно всі випускники університету з презирством і зневагою пригадують заняття Матвія Миколайовича. Петро Вайнберг наголошував, що М. Протопопов не мав про філософію як науку ніякого уявлення, але взявся за її викладання. Студента вражали записки, складені викладачем для здобувачів на основі декількох популярних іноземних творів. Особливо його вразила частина, присвячена опису лондонських пралень (М. Протопопов навчався в Лондоні) з пікантними подробицями опису прачок¹¹¹.

Прихильник методу зубріння, М. Протопопов змушував студентів заучувати текст своїх записок, де визначення логіки та психології було викладено на декількох сторінках «вбивчою» мовою¹¹². Випускники пригадують самі лекції як щось жахливе і незрозуміле. Франц Неслуховський дає детальний опис лекційного заняття Матвія Миколайовича, згадуючи, що професор завжди виділяв час для концентрації думок, потім починав говорити із заплушченими очима, лекції читав по пам'яті без конспекту, промовляв плавно, а інколи переходив на протяжне завивання, тому слухати його виступи, більше характерні для священнослужителя, а не професора вищої школи було вкрай складно¹¹³. Сокальський пригадував кумедний випадок, що трапився на одній із лекцій М. Протопопова. Викладач настільки сконцентрувався на власних думках, коли за декілька хвилин до початку заняття почав голосно кашляти та сякати, що загубився в часі. Після закінчення дзвінка, який свідчив про початок заняття, заявив, що продовження буде наступного разу¹¹⁴.

Студенти складали анекдоти про М. Протопопова, підкреслюючи його недолугість. Так, під час лекції з богослов'я, коли викладач наголошував на думці, що все незрозуміле стане ясным в потойбічному світі, один із слухачів заявив: «Все, окрім лекцій та записок професора Протопопова»¹¹⁵.

Зарахування курсу зводилось до складання екзамену виключно за записками професора М. Протопопова. Він вимагав цитування конспекту. Під час відповіді студента сам користувався власними записами, водячи пальцями по рядках. Один із слухачів під час екзамену, коли не міг згадати відповідь на питання за записками Матвія Миколайовича, почав настільки швидко відповідати, цитуючи з конспекту все, що зміг пригадати, перетворив відповідь на ахінею. Розгублений викладач, який не встигав звіряти відповідь із своїм зошитом, поставив оцінку «відмінно»¹¹⁶.

Найкумедніший випадок, що стався з ним на екзамені з філософії, пригадував М. Костомаров. Визубривши весь конспект і почавши свою відповідь з нього, студент став нести нісенітницю. Присутній на іспиті декан факультету Іван Кронеберг саркастично посміхнувся. Схвилюваний М. Протопопов визнав, що студент спромігся в оригіналі прочитати німецьких філософів та оцінив його відповідь на «відмінно»¹¹⁷. Як зазначав Михайло Де-Пуле, М. Протопопов, перебуваючи на посаді декана історико-філологічного факультету, не зміг викликати повагу до себе у студентів та не залишив жодного сліду в науці¹¹⁸.

В 1850 р. кафедру філософії в Харківському університеті було ліквідовано. Міністр народної освіти князь П. Ширинський-Шихматов, який намагався обмежити молодь від впливу західних ідей, звернувся до імператора Миколи I із пропозицією виключити з університетських курсів викладання метафізики, теорії пізнання, моральної філософії та історії філософії, залишивши лише логіку та психологію. Цар запропонував залучити до викладання цих дисциплін виключно професорів богослов'я. В усіх вищих навчальних закладах Російської імперії зникли філософські факультети, їх було реорганізовано в історико-філологічні та фізико-математичні.

¹⁰⁹ Из воспоминаний студента Н... С. 118.

¹¹⁰ Шпет Г. Очерк развития... С. 149.

¹¹¹ Вайнберг П. И. Харьковский университет в пятидесятих годах (Из моих воспоминаний) / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 383.

¹¹² Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет И. Д. Каченовский: культурный очерк и воспоминания из 1840-х годов / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 293.

¹¹³ Неслуховский Ф. К. Из моих воспоминаний... С. 224.

¹¹⁴ Сокальский И. П. Из воспоминаний о Харьковском университете конца 1840-х годов / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 357.

¹¹⁵ Неслуховский Ф. К. Из моих воспоминаний... С. 224.

¹¹⁶ Вайнберг П. И. Харьковский университет в пятидесятих годах... С. 383.

¹¹⁷ Неслуховский Ф. К. Из моих воспоминаний... С. 224–225.

¹¹⁸ Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет И. Д. Каченовский... С. 293.

М. Протопопова перевели на кафедру політичної економії на посаду завідувача. Дисципліну в скороченому вигляді доручили читати протоіерею Павлу Лебедеву, випускнику Київської духовної академії. До цього часу не виявлено жодної друкованої праці Павла Івановича, окрім однієї промови, яку вказав він сам у переліку наукових робіт, поданому на конкурс під час балотування на посаду професора богослов'я¹¹⁹. За твердженням професора Амфіана Лебедева, його тезка як викладач богослов'я проявив себе талановитим педагогом, лектором, котрий спромігся викликати живий інтерес до такої непопулярної серед студентської молоді дисципліни. Він високо підняв кафедру богослов'я в Харківському університеті¹²⁰. Інакше себе проявив П. Лебедев у викладанні філософських дисциплін, а саме логіки. Невпевнений у собі, знервований священник не дозволяв записувати його промови під час лекції. Він відібрав конспект у студента-новачка під приводом перевірки роботи, де згодом сам же знайшов насіння ересі¹²¹. Під час балотування на другий строк П. Лебедев не отримав підтримки представників університетської ради через відсутність належної наукової діяльності. Лише завдяки зверненню ректора Харківського університету до попечителя учбового округу протоіерея залишили на своїй посаді до кінця навчального року (1858 р.), оскільки не змогли підібрати заміну.

З 1858 до 1861 р. курси з практичної психології та логіки вів протоіерей Василь Добротворський, ще один випускник Київської духовної академії. Ярий шовініст, який виправдовував експансійні війни Російської імперії, прикриваючись ім'ям Бога, підкреслюючи особливу духовну місію «росіян»¹²². За словами професора А. Лебедева, протоіерея любили як студенти, так і викладачі за його світлий розум, солідні знання, чесну душу та велелюбне серце¹²³. Любитель пафосних промов, він отримав прихильність університетського керівництва. Був нагороджений орденом Св. Анни і ступеня та пожиттєвою щорічною пенсією у розмірі від 200 крб.

В 1860 р. заборони щодо діяльності філософських кафедр було скасовано. Згідно Статуту 1863 р. в університетах відновилися кафедри філософії. Проте серед викладацького складу існували побоювання, що філософські курси можуть сприяти поширенню серед студентської молоді ідей матеріалізму та сприятимуть підризу основ релігії. Зрозуміло, чому до 1874 р. в Харківському університеті був відсутній професор філософії. Згодом цю посаду зайняв Федір Зеленогорський. Викладача можна було охарактеризувати як науковця, обізнаного в історії філософії, котрий цікавився новими напрямками в західноєвропейській філософії. Слід відмітити його цікаву статтю, опубліковану в періодичному виданні «Питання філософії і психології», присвячену 100-річчю роковинам від дня смерті Григорія Сковороди, якого Ф. Зеленогорський позиціонував як українського філософа¹²⁴.

Федір Олександрович викладав на і курсі психологію, на II-му — логіку, на III та IV — історію філософії. На практичних заняттях Ф. Зеленогорський не обмежувався вивченням праць Платона та Аристотеля, як це рекомендував Статут 1884 р. Тривалий період студенти мали змогу вивчати праці Еммануїла Канта¹²⁵. Професор неодноразово наголошував на необхідності запровадження філософії для студентів всіх факультетів та курсів університету. У спогадах студентів Харківського університету його охарактеризовано як «добросовісного та корисного викладача», який старанно готувався до лекційних занять. Лекції читав голосно, але невпевнено. Завжди приносив великий зошит із записами, який клав перед собою, гортав сторінки, але майже ніколи в нього не підглядав. Матеріал викладав по пам'яті, за що отримав повагу від студентської молоді, особливо серед першокурсників¹²⁶.

Останнім професором на кафедрі філософії в Харківському університеті дореволюційного періоду був Павло Лейкфельд. У роки своєї викладацької діяльності він читав цілу низку курсів: психологію, логіку, історію філософії, філософію

¹¹⁹ Лебедев А. С. Кафедра богословия в Императорском Харьковском университете. *Записки Харьковского университета*. Харьков, 1896. Кн. 2. С. 83.

¹²⁰ Лебедев А. Кафедра богословия в Харьковском университете (1819–1896). Историческая записка. Харьков, 1896. С. 16.

¹²¹ Леваковский Н. Университет пятидесятих годов / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 427–428.

¹²² Добротворский В. И. Слово в день коронавания и священного миропомазания их императорских величеств. *Харьковские епархиальные ведомости*. 1877. № 17. 1 сент. С. 141–142; Добротворский В. И. Слово в день преп. Антония Великого. *Харьковские епархиальные ведомости*. 1878. № 3. 1 февр. С. 93–94.

¹²³ Лебедев А. Кафедра богословия... С. 20.

¹²⁴ Зеленогорский Ф. А. Философия Григория Саввича Сковороды, украинского философа XVIII ст. *Вопросы философии и педагогики*. 1894. Кн. 23–24.

¹²⁵ Харьковский Императорский университет. Занятия факультетов [1892]. *Записки Императорского Харьковского университета*. Харьков, 1893. Кн. 2. С. 94.

¹²⁶ Бузескул В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века (Личные воспоминания) / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 2. С. 142–143.

Платона та Аристотеля, які літографувалися студентами. Знавець англійської, французької та німецької мов, брав постійну участь в міжнародних конференціях та популяризував свої роботи в іноземних виданнях. На жаль, нам не вдалося віднайти спогадів студентської молоді про викладача, що не дає можливості краще зрозуміти постать П. Лейкфельда як педагога.

В 1906 р. приват-доцентом кафедри філософії став випускник Університету Св. Володимира Ісидор Продан. Молодому викладачу доручили читати курси філософії, історії філософії, логіки, психології. Він був автором 6 підручників із логіки, психології та філософії, організував студентський гурток, члени якого мали можливість поглиблено вивчати роботи класичних авторів. Розвитку кар'єри талановитого вченого завадив скандал щодо його звинувачень в бік професора Санкт-Петербурзького університету Олександра Введенського у плагиаті в підручнику «Логіка як частина теорії пізнання»¹²⁷. На сторінках періодичних видань «Ранок», «Південний край», «Руське слово» розпочалася інтелектуальна битва між філософами. Також на початку 1912 р. стався скандал на Вищих жіночих курсах, де Ісидор Савич викладав філософію. Його критика деяких московських колег, які нібито «сприяють диким інстинктам натовпу», призвели до непорозумінь із слухачками курсу. Викладач відмовився читати лекції, доки жінки не принесуть йому свої вибачення. Неспроможність швидко вирішити проблему призвела до того, що рада історико-філологічного факультету Харківського університету ухвалила рішення відсторонити І. Продана від викладання обов'язкових курсів з психології та філософії¹²⁸. У період кривавих революційних подій викладач переїхав до Ростова-на-Дону, де в Донському університеті продовжив викладати

філософські дисципліни. 27 грудня 1919 р. життя вченого обірвалось за загадкових обставин.

Варто згадати і про особистість професора богослов'я протоієрея Тимофія Буткевича, який в 1901 р. організував в університеті філософсько-богословський гурток. Вихованець Харківської духовної семінарії, ярий монархіст-чорносотенець, він славився як недолугий викладач і науковець. Костянтин Галкін пригадує заняття протоієрея, де одягнений в рясу Тимофій Іванович мовчав нісенітницю про переваги православної віри над лютеранською. Лекції викладача відвідували виключно «академісти», серед яких переважали монархісти, члени ультраправої організації «Союз руського народу»¹²⁹. Не кращої думки переважна частина студентської молоді була й про організований Т. Буткевичем філософсько-богословський гурток, де відбулося лише три зібрання за 2 роки¹³⁰. Викладацька діяльність Тимофія Івановича зводилась більше до пропагандистської діяльності, а не якісної фахової підготовки студентів.

Отже, з моменту свого відкриття, Харківський університет став центром розвитку філософської науки на території Слобожанщини. Аналіз спогадів студентів показав, що завдяки зусиллям І. Шада і А. Дудровича філософські дисципліни набули великої популярності серед слухачів. Однак прогресивні погляди вчених-філософів суперечили надіндивідуальній та наднаціональній імперській ідеології. І. Шада було звільнено з посади та вислано за кордон. Призначення лояльних владі, але бездарних педагогів призвело до ліквідації кафедри філософії. Лише з 1870-х рр. філософські дисципліни викладаються на належному теоретико-методологічному рівні. Науково-педагогічний склад кафедри філософії сприяв популяризації найкращих здобутків харківських філософів за кордоном.

REFERENCES

- Abashnik, V. A. (2014). *Kharkovskaia universitetskaia filosofii (1804–1920): Monografiia*, Kharkov [in Russian].
- Bagaley, D. I. (1904). *Opyt istorii Kharkovskogo universiteta*. Kharkov [in Russian].
- Bagaley, D. I. (1899). *Udalenie professora I. Ye. Shada iz Kharkovskogo universiteta: (materialy dlia biograficheskogo slovaria professorov Kharkovskogo universiteta)*. Kharkov [in Russian].
- Chubinskiy, M. P., & Bagaley, D. I. (1908). *Yuridicheskii fakultet Kharkovskogo universiteta za pervyie sto let yego sushchestvovaniia (1805–1905)*. Kharkov [in Russian].
- Denysko, L. N., & Moshynska, Ye. Yu. (2017). *Istorychni perypetii filosofskoi osvity na Slobozhanshchyni*. In L. N. Denysko, Ye. Yu. Moshynska. *Media i filosofii: grani vzaimodeistviia: monografiia*. Kharkiv [in Ukrainian].

¹²⁷ Продан И. К. Инциденту прив.-доц. Продан — проф. Введенский. *Утро : политическая, общественная, литературная и экономическая газета*. 1912, 26 апреля (№ 1632). Харьков, 1912. С. 4–5.

¹²⁸ Постановление историко-филологического факультета о приват-доценте Продане. *Утро : политическая, общественная, литературная и экономическая газета*. 1912. 21 марта (№ 1603). Харьков, 1912. С. 5.

¹²⁹ Галкін К. М. Барикади / Харківський університет ХІХ — початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. / Укл.: Б. П. Зайцев та ін. Харків, 2011. Т. 2. С. 352.

¹³⁰ Радченко Л. О. Посилення політичної складової в антиурядових акціях студентів Наддніпрянської України (90-ті рр. ХІХ ст. — початок ХХ ст.). *Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2(27). Вип. 2. С. 26–43. DOI: 10.15421/26190202.

- Dobrotvorskiy, V. I. (1877). Slovo v den koronovaniia y sviashchennogo miropomazaniia ikh imperatorskikh velichestv. *Kharkovskie eparkhalnyie vedomosti*, 17, 137–144 [in Russian].
- Dobrotvorskiy, V. I. (1878). Slovo v den prep. Antoniiia Velikogo. *Kharkovskie eparkhyalnyie vedomosti*, 3, 88–95 [in Russian].
- Lebedev, A. S. (1896). Kafedra bogosloviia v Imperatorskom Kharkovskom universitete. *Zapiski Kharkovskogo universiteta*, 2, 65–86 [in Russian].
- Lebedev, A. S. (1896). *Kafedra bohosloviya v Imperatorskom Kharkovskom universitete*. Kharkov [in Russian].
- Mamalui, O. O. (2009). Z piatoi sproby (Kafedra teoretichnoi i praktychnoi filosofii ta stvorennia filosofskoho fakultetu u Kharkivskomu universyteti). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Ser. Filosofii. Filosofski perypetii*, 41 (877), 293–310 [in Ukrainian].
- Radchenko, L. O. (2019). Posylennia politychnoi skladovoi v antyuriadovykh aktsiiakh studentiv Naddnyprianskoi Ukrainy (90ti rr. XIX st. — pochatok XX st.). *Universum istorii ta arkeolohii*, 2 (27), 26–43 [in Ukrainian].
- DOI: 10.15421/26190202
- Shpet, G. (2008). *Ocherk razvitiia russkoi filosofii*. Moscow [in Russian].
- Shudryk, I. O. (2013). *Istoriia filosofskoi dumky v Kharkivskomu universyteti: monohrafiia*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Yerofii, I. F. (1927). Kharkivski spohady V. H. Maslovycha. *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu*, 13–14, 70–75 [in Ukrainian].
- Yvanov, E. M. (1911). *Obshchestvo nauk pri Kharkovskom universitete (1812–1829 g.g.)*. Kharkov [in Russian].
- Yurkevich, Ye. N. (2004). Logika kak nauka i obrazovatelnaia distsiplina v istorii Kharkovskogo universiteta. *Visnyk KhNU im. V. N. Karazina, Filosofski perypetii*, 623, 43–53 [in Ukrainian].
- Zaitsev, B. P. (Comps.) (2011). *Kharkivskiy universytet XIX — pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv*. Kn. 1, Kharkiv [in Ukrainian].
- Zelenogorskiy, F. A. (1896). Iv. G. *Shad, byvshii professor filosofii v Kharkovskom universitete (1804–1817): (biografiia)*. Kharkov [in Russian].
- Zelenogorskiy, F. A. (1894). Filosofii Grigoriia Savvicha Skovorody, ukrainskogo filosofa XVIII st. *Voprosy filosofii i pedagogiki*, 23–24 [in Russian].

Дата надходження до редакції: 03.02.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 09.04.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)